

TASVIRIY SAN'ATNI O'QITISHNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA TARAQQIYOTI

Adhamova Oltinoy Rafiqjon qizi

Andijon davlat pedagogika instituti "Tasviriy san'at va
muhandislik grafikasi" yonalishi 2-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola eng nozik va nafis san'at turi bo'lmish tasviriy san'atning kelib chiqishi va rivojlanish jarayonlari to'g'risida keng fikir yuritadi hamda, tasviriy san'atning tarixiy taraqqiyotidan, to' bugungi kunga qadar bo'lgan davr mobaynida san'atning rivojlanish uchun amalga oshirilgan islohotlar to'g'risida bir qancha ma'lumotlarni keng bayon qiladi.

Kalit so'zlar: tasviriy san'at, taraqqiyot, rasm, tarix, O'zbekiston, maktab, tasvir, rassom, faoliyat.

*Yoshlarimizning madaniy saviyasini yuksaltirish,
ma'naviy olamini boyitish, san'at va go'zallikka
intilishini kuchaytirish lozim!*

Sh.Miziyoyev

Ma'lumki, rasm chizish barcha jahon xalqlari hayotida juda qadimdan shakllanib, u san'at hamda madaniyatning eng mukammal va doimiy mashg'uloti hisoblangan. Shu boisdan ham juda qadimdan bu mashg'ulotni rivojlantirish va takomillashtirish barcha xalqlarda asta sekin amalga oshirib kelingan. Tasviriy san'at ong va tafakkurning eng ko'hna mahsuli bo'lib, insoniyat uzoq yillik tarixiy taraqqiyot asnosida atrof mihit, tabiat va voqelikka nisbatan o'z munosabatini sodda shakllarda bildirishga intilishgan. Shu alfozda tasviriy san'atning dastlabki sodda namunalari yuzaga kela boshladi. Bu insoniyatning ibtidoiy jamoa davridan boshlanib, yer yuzida ilk sinfiy jamiyatning shakllanishi va undan keyingi davrning ijtimoiy-madaniy va tarixiy jarayonlari davomida takomillashti. Ibtidoiy jamoa davri bizgacha yetib kelgan eng qadimgi qoyatosh rasmlari odamlar rasm chizish bilan ibtidoiy jamoa davrining paleolit yoki qadimgi tosh asridanoq shug'ullana boshlaganligidan dalolat beradi. Ibtidoiy jamoa davri eng uzoq davom etgan tarixiy bosqich bo'lib, odamlarning ilk hayoti, dastlabki tushunchalari shakllana boshlagan va bu jarayonga o'z munosabatlarini bildira boshlagan davrdir. M azkur bosqich yer yuzining qaryib, barcha joylarida bosib o'tilgan. Bu tarixiy taraqqiyot davomida odam larning dastlabki tasavvuri, badiiy-estetik his-tuyg'ulari shakllana boshlagan. O'z davrining sodda

hayotiy ko‘rinishini ifodalovchi devoriy suratlar, dekorativ uslubdagi shartli harakterli haykaltaroshlik nam unalarida buni kuzatish mumkin. Bu kabi tasvirlar asosan g‘or devorlariga va qoyatosh yuzalariga ishlangan animalistik janrga xos namunalardan iboratdir. Ibtidoiy tasvirlar tabiiy bo‘yoqlarda ishlanishi va asosan natural kattalikka egaligi bilan alohida ajralib turadi. Jahon xalqlari san‘ati tirixida ibtidoiy jamoa davri muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tarixiy bosqich qaryib barcha xalqlarning tarixiy-madaniy o‘tmishidan o‘rin olgan. Bu davr yer yuzidagi odamlarning ilk tushunchalari, atrof-muhit va undagi voqea-hodisalarni tushunishga bo‘lgan dastlabki qarashlarini ifodalaydi. Bunday qarashlar dastavval oddiy shaklga ega bo‘lgan uy-ro‘zg‘or buyumlari va mehnat-ov qurollarini yasash, davrlar o‘tib esa ularga bezak berish asnosida shakllanib kelgan.

Fransiya, Ispaniya, Old Osiyo, O‘rta Osiyodan 5—10 ming yillik rasmlar topilgan, ulaming yaratilganiga 5—10 ming yillarcha bo‘lgan. Ma’lumki, eramizdan avvalgi 3 minginchi yillarda odamlar mis, qalay, qo‘rg‘oshin va ruxni eritib, undan bronza olishgan. Bronzadan yasalgan buyumlar juda chiroyli qilib bezatilgan. Bu davrda ishlangan buyumlardagi rasmlar odamlar rasm chizish bilan jiddiy shug‘ullanganliklaridan dalolat beradi. Tarixdan ma’lumki, jamiyat taraqqiyoti Sharq mamlakatlarida, jumladan, Misrda ancha tez va ancha oldinroq boshlangan. Qadimgi Misrda grafika va rasm chizish san‘ati shakllanib, juda erta taraqqiyot yo‘liga chiqib oldi. Qadimgi Misrda tasviriy san‘at, adabiyot va me‘morchilik kuchli taraqqiy etdi. Bu yerda rasm chizish, grafika ishlari avloddan avlodga o‘tib keldi. Keyinchalik esa bu sohada kichik maktablar tashkil etila boshlandi. Haqiqiy rasm chizish maktablari eng avval Misrda, so‘ngra Hindistonda va Xitoyda tashkil etilgan. Bu maktablarda asosan yer o‘lchash, yo‘l, kanal va binolar qurish rejasini tuzish, chizmalar chizish, buyumlarga badiiy bezaklar ishlash o‘rgatilar edi. Qadimgi Yunonistonda ham rasm chizish maktablari juda erta tashkil topgan va asosiy e‘tibor tabiatni chiroyli qilib tasvirlashga qaratilgan. Rasmlar simmetriya, matematik hisob, nisbatlar nazariyasi asosida chizilgan. XX asr boshlarida Peterburg, Moskva, Qozon, Odessa, Penzada rasm o‘qituvchilari tayyorlaydigan bir qator bilim yurtlari ochiladi. Rus Badiiy akademiyasi qoshida rasmni o‘qitish metodikasi bo‘yicha maxsus komissiya ish boshlaydi. Bu komissiya tarkibida N.Ge, I.Kramskoy, P.Chistyakov kabi yetuk rassomlar faoliyat olib boradilar. XX asr boshlaridan AQSH, Italiya, Germaniyada ham umumta’lim maktablarida rasm fanining o‘qitilishi yo‘lga qo‘yildi. Ular uchun o‘quv-metodik qo‘llanmalar, darsliklar, dasturlar yaratildi va takomillashtirib kelindi. O‘tgan asrning 50—60-yillarida jahonning juda ko‘p mamlakatlarida tasviriy san‘atning o‘qitilishi bo‘yicha ko‘plab amaliy ishlar qilindi.

Tadqiqotchilarning fikricha, mamlakatimiz hududlarida bundan million yillarcha muqaddam ham ajdodlarimizning yashaganligi haqida ma’lumotlar bor. Shuningdek,

O‘zbekiston hududida bundan qariyb 5—10 ming yillarcha muqaddam odamlar ishlagan rasmlar, buyumlar ko‘plab topilgan. Sarmishsoy, Zarautsoy, Qoratepa, Oltintepa, Chust, Dalvarzin, Kaltaminor kabi manzilgohlardan topilgan eng qadimiy suratlar va buyumlar ajdodlarimizning san‘at va madaniyati yaxshi rivojlanganligidan dalolat beradi. Qoyalarga o‘yib yoki turli tabiiy bo‘yoqlarda ishlangan rasm-suratlar ham ajdodlarimizning juda qadimdan rasm chizish bilan shug‘ullanib kelganligini bildiradi. Eramizdan avvalgi 1- ming yillik boshlarida O‘zbekiston hududida dastlabki quldorlik davlatlari paydo bo‘la boshlaydi. O‘rta asr boshlarida O‘zbekistonda san‘at va madaniyat beqiyos darajada rivojlana boshladi. Qadimgi Xorazm, Termiz, Samarqand, Farg‘onada san‘atning barcha turlari rivoj topdi. 1918- yili Samarqandda, 1919- yili Toshkentda, 1920- yili Andijonda rasm chizishni o‘rgatuvchi maxsus texnikum-maktablar ochildi. 1927- yili Toshkentda, 1929- yili Samarqandda badiiy bilim yurtlari tashkil etildi. O‘rta umumta‘lim maktablari o‘quv rejasiga rasm o‘quv fani kiritildi. 1 - 3 – sinflarda 8—12 soatgacha rasm darslari o‘qitildi. 30-yillarda rassom I.Ikromov tashabbusi bilan matbuot sahifalarida rasmni o‘qitish bo‘yicha metodik tavsiyalar berila boshlandi. „M aorif va o‘qituvchi“ , „Alanga“ jurnallari sahifalarida I.Ikromovning metodik tavsiyalari e‘lon qilindi. 1932-yilda uning „Rasmni o‘rganish“ , 1935-yili „H arf yozishni o‘rgan“ o‘quv qo‘llanmalari nashr etildi. 40-50 - yillarda dasturga estetik tarbiya elementlari kiritildi. 70-80-yillarda O‘zbekistonda tasviriy san‘atni o‘qitish uslubiyoti bo‘yicha R.Hasanov, M.Nabiyev, B.Oripov, Q.Qosimov, A.Inog‘omov, A.Jilsova, A.Isoxo‘jayev kabi pedagog-rassomlar jiddiy shug‘ullanaboshladilar. Shu yillarda O‘zbekistonda tasviriy san‘atni o‘qitishga e‘tibor yanada kuchaydi.

1972- yildan R.Hasanov, B.Oripov, A.Isoxo‘jayevlar 1—4-sinflar uchun o‘zlarining „Tasviriy san‘at“ darsliklarini yaratdilar. Respublikada shu soha bo‘yicha qator ilmiy ishlar qilindi. 1987- yildan Namangan davlat pedagogika institutida „Badiiy grafika“ fakulteti ish boshladi. Mustaqillik yillarida o‘rta umumta‘lim maktablarida tasviriy san‘atning o‘qitilish samaradorligi bo‘yicha juda katta tadbirlar ishlab chiqildi. Shunga ko‘ra 1—4-sinflarda tasviriy san‘at darslari 2 soatga ko‘paytirildi. Birinchi sinfdan boshlab tasviriy san‘at darslarini mutaxassis rassom-pedagoglar o‘tadigan bo‘ldi. O‘zbekiston Badiiy akademiyasi „Milliy san‘at va dizayn“ instituti va respublikadagi barcha „Rassomchilik“ fakulteti bo‘lgan universitetlarning o‘quv rejasiga pedagogika, psixologiya va tasviriy san‘atni o‘qitish metodikasi darslari kiritildi. Mustaqillik yillarida respublikaning qator viloyat, shahar, tumanlarida yoshlarga tasviriy san‘atni o‘qitish bo‘yicha litseylar, kollejlari, maxsus intemat maktablar ochilib, iste‘dodli yoshlarga tasviriy san‘atdan chuqurlashtirilgan bilim va malakalar berish keng yo‘lga qo‘yildi. Oliy o‘quv yurtlarida tasviriy san‘atni o‘qitish metodikasi, nazariyasi va tarixi bo‘yicha magistratura va daktaranturalar

ochilmoqda. U yerda xalqimizning iste'dodli yoshlari bilim olib, jahonga mashhur rassom, san'atshunos, pedagog-olimlar bo'lib yetishib chiqib, O'zbekiston tasviriy san'atini jahon san'ati darajasiga olib chiqishdek sharafli va mas'uliyatli vazifani amalga oshirmoqdalar.

San'at tushunchasi keng bo'lib, u avvalo inson hissiyoti bilan bog'liqdir. Shuning uchun tasviriy san'at boshqa san'at turlari kabi kishilarning his tuyg'ulariga kuchli ta'sir o'tkaza oladi. Tasviriy san'atda turli xil voqea-hodisalar, munosabatlar, manzaralar aks etadi. Kishilar tasviriy san'at asarlarini tomosha qilib, ularda aks etgan voqea-hodisalar, holatlar, go'zalliklarga o'z munosabatlarini bildiradilar, ta'sirlanadilar. Kishilarni, tabiat ko'rinishlarini, voqea-hodisalarni, narsalarni tekis yuzalarda yoki hajmlarda turli vositalar bilan ifodalash -tasviriy san'at deyiladi.

Tasviriy san'at san'atning eng qadimiy turlaridan biri bo'lib turli davlatlarga keng tarqalgan hamda, insoniyat manaviy madaniyatining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Ma'lumki, tasviriy san'at insonni mehnatga, tafakkur qilishga, ijodga, go'zallikni his qilishga chorlaydi. Kuzatishlar va ilmiy tadqiqotlar, tasviriy san'at yoshlarga faqat ilm-tafakkur, go'zal estetik ideallarni beribgina qolmay, insonning eng muhim jihatlarini, ya'ni kuzatish, ko'rish, idrok qilish hamda tafakkur-tasavvurlarini rivojlantiradigan asosiy vosita ekanligini isbotlamoqda. O'quvchilar tasviriy san'at mashg'ulotlarida xilma-xil narsalar bilan tanishib, uning katta-kichikligi, shakli, undagi xunuk va chiroyli elementlarni aniqlaydilar, narsalar shaklini idrok etadilar, rang va tuslarini o'rganadilar. Narsa shaklini idrok etish bilan birga, uni tahlil qilib, ong faoliyati asosida naturani tasvirga aylantirib, uni qog'ozga joylashtiradilar. Shundan so'ng natura tasviri daftar yuzasiga tushiriladi. Lekin bu jarayon juda murakkab bo'lib, uni sog'lom, rivojlangan bolagina uddasidan chiqa oladi. Bu jarayonda bolaning fikri chalg'isa, shakl aniq chiqmaydi, rang topilmaydi. Shu boisdan bu faoliyatni faqat sog'lom, ya'ni fiziologik va psixologik jihatdan to'la rivojlangan bolagina amalga oshira oladi. Tasviriy san'at mashg'ulotlarida bolaning ko'rish a'zolari takomillashib boradi. Chunki har bir mashg'ulotda narsalarni e'tibor bilan kuzatish va ularni idrok etish o'rgatilib, bolaning diqqat-e'tiborini bir nuqtaga qaratish malakasi ham beriladi. Shuningdek tasviriy san'at mashg'uloti o'quvchilarni e'tiborli bo'lishga, zehn bilan faoliyat ko'rsatishga, barcha his-tuyg'ularini jamlagan holda, o'zida bo'lgan nazariy va amaliy bilimlarni ishga solishga o'rgatadi. Binobarin, tasviriy san'at darslari o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishida asosiy omillardan biri bo'lib qoladi.

O'zbekiston tasviriy san'ati juda qisqa vaqtda rivojlanib, katta yutuqlarga erishdi. O'zbekiston san'ati zafarli yo'lni bosib o'tdi. Respublikamiz rassomlari ko'pgina ko'rgazmalarda faol ishtirok etib, san'atimiz ta'sirchanligining ortib borayotganini

namoyish etdilar. Bizning rassomlarimiz ko'pgina janrlarda ijod qilib kelmoqdalar, manzara, natyurmort, portret va boshqa. Natyurmortda bozorlarimizning to'lib toshgan noz-ne'matlarini, manzara janrida esa, o'lkamizning go'zalligini va bepoyonligini, oddiy tabiat ko'rinishidagi go'zallikni to'laqonli ifodalashga harakat qilmoqlar. Shu bilan birga qadimdan qolgan butun dunyoga taniqli ajib me'morchilikning nodir yodgorliklarini o'z asarlarida ko'rsatdilar. Portret janrida esa Vatanimizning ilg'or kishilarini, mehnatkash xalqni, shoir, rassom, musiqachilarni tasvirladilar. Bizning O'zbekiston Vatanimiz ajoyib iste'dodli rassom va haykaltaroshlarni etkazib berdi. Bular ichida Iskandar Ikromov, Chingiz Ahmarov, Malik Nabiev, Mannon Saidov, Damir Ro'ziboev, Ilhom Jabborov, Javlon Umarbekov, Bahodir Jalolov, Alisher Mirzaev, Akmal Ikromjonov, Ne'mat O'akimov, Osimxon Vosixonov, Temur Sa'dullaev, o'ofur Abdurahmonovlar alohida mavqega ega. O'zbekiston xalq rassomi Alisher Mirzaev rangtasvir ustasi xalqimiz an'alariga, boy va sermazmun o'tmish tasviriy san'at merosiga hurmat bilan qaraydi. Rassom o'z xalqiga xos psixologik kechinmalarni chuqur tahlil qila oladi. Rassom ona-tabiat bag'rida o'zbekona an'analarni, to'ylarni, beg'ubor o'zbek bolalarini, lo'bar qizlarni, mushtipar onalar kabi obrazlarni aks ettira olishga muvaffaq bo'ldi. Jumladan, "Toshkent - tinchlik va do'stlik shahri" triptixi, "Bola xonada", "Intizorlik", "Yosh oila haqida qo'shiq" kabi o'nlab asarlar moybo'yoqda yaratilgan. Umuman rassom tabiat va jamiyatda bo'layotgan o'zgarishlarni e'tiborsiz qoldirmaydi. Rassom rangtasvirlarga shunday jon bag'ishlaydiki, undagi go'zallik sirlari odamlarni ezgulikka etaklaydi. Rassom asarlari bugungi kunda xalqimiz hurmatini qozonish bilan birga, ko'pgina xorijiy davlatlarda ham ma'lum va mashhurdir. Bahodir Jalolov ham O'zbekiston xalq rassomi bo'lib, zamonaviy rangtasvir san'ati rivojiga katta hissa qo'shib kelayotgan iste'dodli rassomlardan biridir. B.Jalolov tasviriy san'at borasidagi tahsilni davom ettirib, keyinchalik Ch.Ahmarov, R.Choriev, E.P.Melnikov, B.D.Korolyovlardan tasviriy san'at sirlarini o'rgandi. Shu sababli ham u yaratgan portretlarda yuksak mahorat aniq ko'zga tashlanib turadi. Uning ijodidagi tuyg'ular uyg'unligi tomoshabinni o'ziga mahliyo etib qo'yadi. U portret san'atida ko'p yutuqlarga erishdi. Uning to'laqonli

asarlarida o‘zbek xalqining sevimli farzandlari siymosi o‘z ifodasini topgan. U bir katta seriya portretlarni yaratadi, bular ichida akademiklar, rassom va boshqa taniqli odamlar obrazlari bor. B.Jalolov ijodida olam sirlari o‘zgacha talqin etiladi. Bunga, “Gul va Rayhon afsonasi”, “Nido”, “Baxt qushi”, “Abadiy va navqiron Hindiston”, “XXI asr Madonnasi” kabi ko‘plab asarlarini misol qilib keltirish mumkin. Mustaqil O‘zbekiston tarixiga bag‘ishlangan O‘zbekiston xalqlari tarixiy muzeyi devoriga ishlangan monumental ko‘rinishdagi surat jiddiy va mazmunli tarixiy dalillar orqali salobatli tasvirlanishi bilan har qanday tomoshabin e‘tiborini o‘ziga jalb qila oladi. Polotnoni kuzatgan tomoshabin boy tarix sahifalariga ega bo‘lgan o‘zbek xalqining buyuk va qudratli ekanligiga yana bir bor ishonch hosil qiladi. B.Jalolov ijodi shu jihati bilan qadrlidir. O‘zbekistonda samarali mehnat qilgan rus rassomlaridan biri Pavel Petrovich Benkov edi. U o‘zbek san‘atining rivojlanishiga, milliy kadrlar etishib chiqishiga katta hissa qo‘shdi. U Buxoro, Xiva, Samarqand haqida juda ko‘p polotnolar ishlagan. Bular asosan yarim manzara va yarim maishiy janrda bo‘lib, ularda rassom kundalik xalq turmushini qadimgi nodir me‘morchilik fonida ustalik bilan tasvirlaydi. Ajoyib ayollar obrazini ham yaratadi. “Dugonalar”, “Dutorchi qiz” deb nomlangan asarlar do‘stlik mavzusida yaratgan yirik asarlaridir. 20-30- yillardan boshlab milliy rassomlar ko‘rina boshlandi. Ular o‘zlarining dastlabki asarlari bilan respublika badiiy ko‘rgazmalarida ishtirok etib, badiiy hayotni yanada jonlantirdilar. Bu yillarga kelib san‘at mavzusi kengaydi. Do‘stlik, tinchlik, mehnat go‘zalligini kuylovchi asarlar yaratildi. Iste‘dodli yosh rassom Bahrom O‘amdamiyning “Ish tugadi” deb nomlangan kartinasi shu davrda kishilar ongida sodir bo‘lgan o‘zgarishlar o‘z ifodasini topdi. Shu bilan birga Lutfulla Abdullaevning “Yosh shoir uyidagi uchrashuv” deb nomlangan asar yoshlar orasida san‘at va ma‘rifatga intiluvchi yoshlarning fazilatlarini ochib berishga bag‘ishlangan. Bu yosh rassomlar O‘zbekiston san‘atining taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shdilar.

Xulosa

Xulosa qilib aytish mumkinki, san‘at hayot go‘zalliklarini tasvirlab, odamlarda yuksak xislat va fazilatlarini kamol toptiradi, ularni tenglik ozodlik birodarlik yorqin kelajakka intilishga da‘vat etadi. Haqiqatdan ham insoniyat yaratib qoldirgan madaniy

qadriyatlar oddiy boyliklar bo'lib qolmay, balki o'zida inson aql-zakovati, hayot to'g'risidagi fikr-tuygularini aks ettiruvchi ko'zgu hamdir. Jaxon san'ati tarixini o'rgatish, uning taraqqiyot qonunlarini tushunish, nodir yodgorliklar bilan tanishish, o'tmish odamlarning xis-to'yg'u, hayotiy tajribalarini o'rganish g'oyaviy-estetik qarashlarning shakllanishini bilish demakdir. Bu so'zsiz, kishilarda hayotiy tajribalarning boyishiga, hayotga yanada keng va atroflicha yondoshishga yordam beradi. O'zbek xalqining dunyoga mashhur bo'lgan me'morchilik, amaliy va tasviriy san'at asarlarini maktablarda boshqa materiallarga qaraganda kengroq va chuqurroq o'rgatilishi talab etiladi. Shu bilan birga maktablarda ta'lim mazmunining viloyat va shaharlar bo'yicha tabaqalashtirilishi ham maqsadga muvofiqdir. Chunki, O'zbekistonning viloyat, shahar, hattoki qishloqlarida amaliy san'at va me'morchilikning rivojlanishida o'ziga xoslik bor. Buni Buxoro, Samarqand, Kattaqo'rg'on, Rishton, Shahrisabz, Nurota, Marg'ilon, G'ijduvon, Urgut, Xo'jayli va boshqa shaharlarning san'atida Ham yaqqol ko'rish mumkin. Milliy san'atimiz bizning faxrimiz, uni biz keng o'rganishimiz tabiiy xoldir. Lekin, jahonda hamma Xalqlar tomonidan tan olingan umuminsoniy badiiy qadriyatlar ham mavjud. Ularni o'quvchilarga o'rgatmasdan turib, Xalqimiz jahon madaniyatida o'z o'rnini topa olmaydi. Aks holda, o'quvchilarimiz milliy qobiqqa o'ralishib qolib, jahon durdonalaridan bahramand bo'la olmay qoladilar. Shuni alohida qayd qilish lozimki, ko'p asrlik milliy-badiiy madaniyatimiz tasviriy san'at, dekorativ-amaliy san'at, me'morchilik san'ati) haqida tegishli bilimlar berish bilan bir qatorda o'quvchilarga tasviriy va amaliy san'atdan beriladigan malakalarni unutmashimiz zarur!

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. B. Oripov. Tasviriy san'at va uni o'qitish metodikasi. T. "Ilm-ziyo" nashriyoti. 2005.
2. S. Mirzayev. Tasviriy san'at tarixi fanidan ma'ruzalar matni. Andijon- 2017.
3. N. Abdullayev. San'at tarixi. 1-tom. "O'qituvchi" Toshkent-1986.
4. S. Abdirasilov. Tasviriy san'at o'qitish metodikasi. Toshkent-2012.
5. D. Pulatov. Tasviriy san'at tarixi. (Qadimgi dunyo san'ati). Namangan-2018.
6. R. Xasanov. Maktabda tasviriy san'atni o'qitish metodikasi. "Fan" nashriyoti-2004.
7. B. Oripov. Tasviriy san'atni o'qitishning zamonaviy pedagogic texnologiyalasi, didaktikasi va metodikasi. "Ilm-ziyo" nashriyoti. Toshkent-2013.
8. B. Oripov. Tasviriy san'at va uni o'qitish metodikasi. (Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma 2-nashri). "Ilm-ziyo" Toshkent-2012.